

H. GYÜRKY KATALIN
„HEDVIG-POHARAK”.
EGY XII. SZÁZADI ÜVEG EREKLYETARTÓ
POHÁR A KÖZÉPKORI BUDAI KIRÁLYI
KÁPOLNA KINCSTÁRÁBÓL

A régészeti feltárásoknál előkerülő leletek többnyire csak töredékei az egykori tárgyaknak és csak rendkívül sok munka árán lehet eredeti formájukra következtetni. Egy részüktől nem is remélünk többet, mint azt, hogy segítik meghatározni a kutatott épület korát, másik részük azonban a kor mindennapi életéről, művészetéről, kultúrájáról, vagy kereskedelmi kapcsolatokról árul el addig ismeretlen részleteket. Ezeket az információkat akkor is érdemes a töredékes tárgyakból kibontani, ha azokból – hiányosságuk miatt – soha nem lesz „műtárgy”. Az alábbiakban éppen ilyen régészeti leletről lesz szó.

A budai királyi palota feltárásánál 1952-ben előkerült egy kis üveg-töredék (9. kép), melynek mérete mindössze $2,7 \times 2,5$ cm. Török leletekkel kevert feltöltési rétegben találták,¹ és eddig elkerülte a kutatók figyelmét. Maga a lelőhely a darabról legfeljebb annyit árul el, hogy a tárgy a török hódoltságig a királyi palota felszereléséhez tartozott, és csak az általános pusztulás alkalmával kerültek töredékei a feltöltésbe. Nagyobb része ma is ismeretlen helyen lappang. Érdeklődésemet a különleges díszítés és – ennél is jobban – a megmunkálás ritka módja keltette fel. Jóllehet egykori díszítéséről ma már csak egy kis részlet árulkodik, ebben azonban jól felismerhetők az üvegek egy sajátos kis csoportjának jellegzetességei. Az iparművészet története igen sokat foglalkozik ezzel a csoporttal, amelynek darabjait „Hedvig-poharak”-nak nevezik.

Az elnevezés nem Nagy Lajos magyar király Hedvig nevű leányára utal, aki lengyel királyné volt – s akinek személyéhez egy szép hegyi-kristály serleg kapcsolható –, hanem egy XIII. század elején élt sziléziai fejedelemasszonyra, akiről később részletesebben szólok.

A különleges és ritka régészeti lelet szükségessé teszi a kis csoport

külföldön található darabjainak és jeles művészettörténészek állásfoglalásának ismertetését. Meg kell továbbá vizsgálnunk, hogy amit e tárgyak koráról és eredetéről állítanak, beilleszthető-e a magyar történelem megfelelő időszakába?

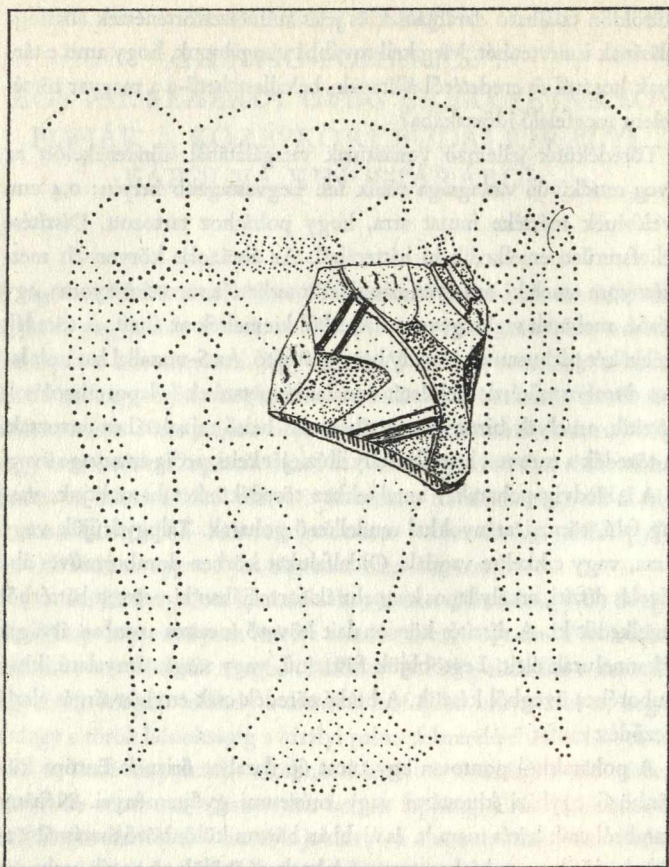
Töredékünk jellemző vonásainak vizsgálatánál mindenekelőtt az üveg rendkívüli vastagsága tűnik fel. Legvastagabb helyén: 0,4 cm. Ívelésének mértéke mutat arra, hogy pohárhoz tartozott. Díszítése reliefszerűen emelkedik ki háttéréből. Az ábrázolás körvonalát metszésnyom emeli ki, amelyen szinte felismerhető a szerszám nyoma, egy vésőé, melynek segítségével a háttérből kiemelték az ábrát. A töredék szélén két párhuzamos és mély borda látható. Az S-vonallal határolt lapos domborműrészlet felületét vonalas bemetszések és lapos csiszolások díszítik, amelyek bizonyára az ábrázolás belső rajzolatához tartoztak. A töredék a metszett hegyikristály illúzióját kelti, pedig az anyaga üveg.

A „Hedvig-poharak”, amelyekhez töredékünket hasonlítjuk, vastag falú, tömzsi arányokkal rendelkező poharak. Talpgyűrűjük vagy sima, vagy cikkekre vagdalt. Oldalfalukat körben domborműves ábrázolás díszíti, amely lapos kannelurák formájában kimetszett háttérből emelkedik ki. A díszítés körvonalait követő metszés azonban átvágja a kannelurák éleit. Legtöbbjük füstszínű, vagy sárgás árnyalatú, kissé buborékos üvegből készült. A budai töredék csak enyhén sárgás elszíneződést mutat.

A poharakból pontosan egy tucat ép darabot őriznek Európa különböző egyházi kincstárai vagy múzeumi gyűjteményei. Néhány darabról csak leírás maradt, és újabban három különböző ásatásnál kerültek elő ilyen pohárhoz tartozó leletek. Közülük az egyik csaknem teljesen egész, a többi – mint a budai is – csak kisebb töredék.

Minden pohár egyedi kézműves munka. Egyik sem tökéletes mása a másíknak. Díszítményei szerint kétféle típusba sorolhatók: ornamentális és állatalakos díszítésűek.

A töredékünkön látható részletek leginkább egy kiterjesztett szárnyú sas ábrázolásába illeszthetők bele olyanformán, mintha a madár begyének részletét látnánk és egy keveset a madár szárnyának tollazatából. Ily módon a begyén található díszítő metszések is a szokásos helyükre kerülnek, miként azt a rekonstrukció alapjául szolgáló darabon látjuk.

A budai töredék ábrázolásának lehetséges kiegészítése
(Kuczogi Zsuzsa rajza)

Elsőként a Sziléziában őrzött három poharat publikálták egy 1859-ben megrendezett kiállítás alkalmával, és a poharakhoz fűződő helyi legenda nyomán már ekkor belekerült a művészettörténeti szakirodalomba a „Hedvig-pohár” elnevezés, amely a mai napig használatos. A névadó, Hedvig, Szilézia fejedelmének, Szakállas Henriknek (1202–1238) volt a felesége és IV. Bertholdnak, Andechs grófjának és Merán

hercegének a leánya. A Sziléziában őrzött poharakhoz – úgy tűnik – több köze volt, mint amit ma egy pusztán művészettörténeti névadásnak tűnő elnevezés sejtet.

A budai töredék analógiájaként szolgáló ép poharak a következők:

Két poharat őriznek Belgiumban, Namur városában a Notre Dame d'Oignies apácakolostorban.² Az egyik ornamentális, a másik állatalakos díszítésű. A kolostort Jacques de Vitry alapította 1210-ben, aki akkor a környéken kanonok volt. Később, 1216-ban Akkon püspöke lett, és 1218-ban az ötödik keresztes háború alkalmával részt vett az egyiptomi Damietta ostromában. Megírta a hadjárat történetét, s ebben II. Endre magyar király részvételét és hazatérésének útvonalát is.³ A két poharat az ő ajándékának tulajdonítják, mivel 1229-ben már újra Európában volt. Ezt az időpontot erősíti meg nagyjából a poharak foglalatja is, ezek stílusuk miatt egy név szerint is ismert ötvöshöz köthetők, aki 1228-tól a kolostornak dolgozott és más művei is fennmaradtak. Mindkét pohár ereklye tartására szolgált. Ezek a poharak tehát a XIII. század elején kerültek európai tulajdonosukhoz. Minden jel arra mutat, hogy keletről, esetleg Egyiptomból hozták őket. Készítésük ideje ismeretlen, nem feltétlenül egyezik azzal az időponttal, amikor európai tulajdonosukhoz kerültek.

Eredetileg ugyancsak két pohara volt a halberstadti dóm kincstárának is, közülük az egyik később Gothába került.⁴ A dóm kincstárában a „Hedvig-poharak”-on kívül más, keletről származó kristályok és üvegek is találhatóak az egyiptomi fátimida korszakból és az iráni üvegművesség remekeiből. Feltehető, hogy ezeket a darabokat is Bizánc 1204-es ostrománál és kifosztásánál zsákmányolták, mint ahogy a velencei Szent Márk-dóm kincstárába is ekkor kerültek be a legszebb kristály- és üvegtárgyak. A halberstadti püspökség krónikája szerint ugyanis Konrad von Krosigk püspök részt vett a negyedik keresztes hadjáratban, jelen volt Bizánc ostrománál, sőt ereklyékkel megrakodva érkezett haza, melyeket azután 1208-ban egy ajándékozási okmány kíséretében a dóm kincstárának adott.⁵ Az okmány főként textíliákat sorolt fel. A két „Hedvig-pohár” nem szerepel benne. Nincs tehát sem itt, sem máshol közvetlen bizonyíték a poharak eredetére vonatkozóan, ami alkalmat adott arra, hogy neves műtörténészek vitakozzanak róla.

Többségükben úgy gondolják, hogy Egyiptomban készültek, csupán H. Wenzel alakított ki ezzel szemben álló véleményt. Ő ugyanis X. századi bizánci készítményeknek tartja. Szerinte nem a város püspöke szerezte ezeket a keresztes háborúban, hanem a dóm első alapításának idején II. Ottó császár bizánci felesége, Theophano kelengyéjéhez tartoztak.⁶ Meggyőző érveket azonban ő sem tud elmélete megerősítésére felhozni.

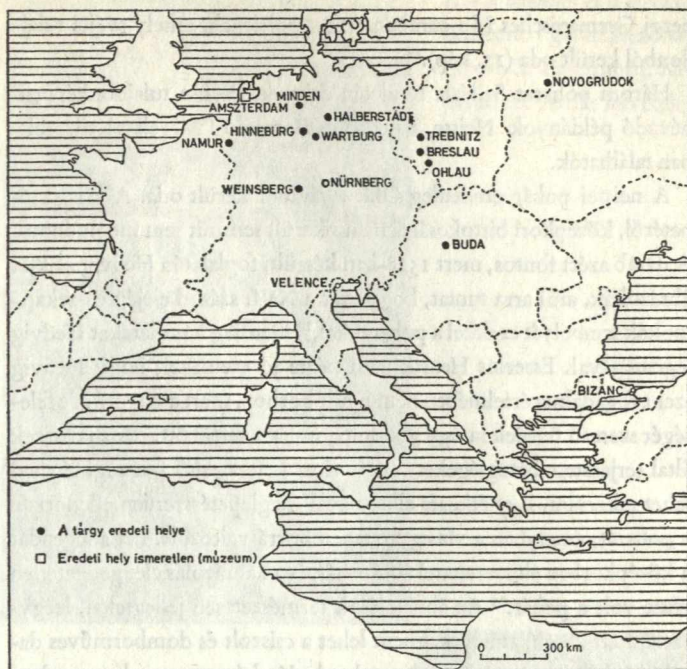
A veszfáliai Minden dómja is őriz egy állatfigurákkal és életfával díszített poharat.⁷ Ezt nem lehet semmiféle eseménnyel, vagy személylyel kapcsolatba hozni. A hely Halberstadtal egy ponton kapcsolható össze: mindkét helyen a XII–XIII. század folyamán építették újjá a dómot. Az újjáépítés esetleg alkalom volt arra, hogy új felszerelési tárgyakkal is ellássák, amelyek a keresztes háborúkban szerzett zsákmányból ajándék- és emléktárgyak lehettek. Keresztes vitézek, főpapok, királyok, de egyszerű zarándokok sem tértek haza ereklyék nélkül. Egykorú források nem mulasztják el kiemelten megemlíteni, hogy ki melyik templom, vagy kolostor megajándékozására szánta a magával hozott ereklyéket.

Veszfália tartományban, Hinneburg (bei Brakel) várában egy ornamentális díszítésű pohár található.⁸ A várat csak a XII. században építették.

Az amszterdami Rijksmuseumban őrzött pohár (10. kép) a Nassau-Oranien hercegek tulajdonából került be a múzeumba⁹, ezért feltételezhető, hogy eredeti helye a Nassau grófságban keresendő, amely – minthogy Elzász-Lotaringia tartomány része volt – a keresztes háborúk idején a Német-római Császársághoz tartozott.

Mellékelt térképünkön a poharak elhelyezkedését ábrázoltuk. Nagyobb részük a Német-római Császárság területén található. Ez sugalmazta a kutatóknak a gondolatot, hogy összefüggést keressenek a poharak és a keresztes hadjáratok gazdag zsákmánnyal hazatérő résztvevői között.

Különösen érdekel bennünket az a pohár, amely ma Koburg várának gyűjteményében található,¹⁰ mivel ezt Magyarországi Szent Erzsébet tulajdonaként tartják számon. (11. kép) Erzsébet II. Endre magyar király és a meggyilkolt Gertrúd királyné leánya, Gertrúd pedig

A „Hedvig-poharak” őrzési és lelőhelyei

IV. Bertholdnak, Merán hercegének volt a gyermeke és testvére Hedvig sziléziai fejedelemszónynak.

Ez a pohár is – mint a többi – eredetileg ereklyetartó lehetett, mert csodatévő erőt tulajdonítottak neki. Később, amikor Tübingiából Szászországba került, betegségek gyógyítására más fejedelmi udvarokhoz is kölcsönadták, de a tárgy sorsa jól nyomon követhető, mert már 1509-ben, illetőleg az ezen időpont előtt készült *Weimari registrumban* is melléje jegyezték, hogy Szent Erzsébet tulajdona volt. Erzsébet tulajdonába kerülhetett apósa, Hermann révén is, aki Tübingia örgrófja volt és 1197-ben a negyedik kereszteshadjáratban vett részt.¹¹ A budai töredékek előkerülése után más lehetőség is felmerült, nevezetesen az, hogy Erzsébet hozományának része is lehetett.

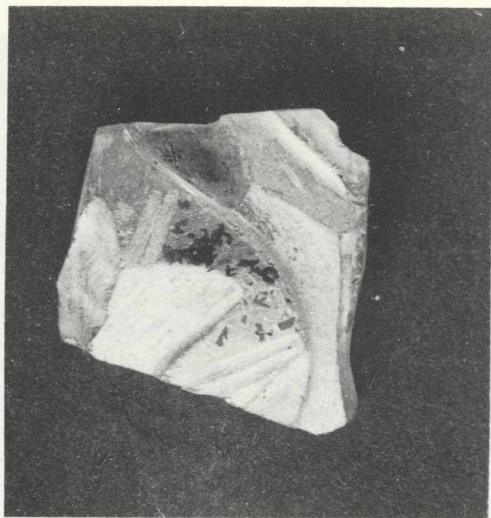
Sem keletkezési helye, sem eredeti tulajdonosa nem ismert a nürnbergi

bergi Germanisches Museumban őrzött pohárnak, amely svájci tulajdonból került oda (12. kép).¹²

Három poharat Szilézia területén őriznek. Ezek a tulajdonképpeni névadó példányok. Neisse, Krakkó és Boroszló (Wroclaw) városokban találhatók.

A neissei pohár eredetileg Ohlau várából került oda. A vár történetéről, középkori birtokosáról nem sikerült semmit sem megtudnom. A darab azért fontos, mert 1528-ban készült, foglalata Hedvig alakját ábrázolták, ami arra mutat, hogy már a XVI. század elején összekapcsolták személyét ezekkel a poharakkal,¹³ illetőleg a poharakat Hedvig legendájával. Eszerint Henrik nem nézte jó szemmel, hogy Hedvig szent fogadalma értelmében nem nyúlt borhoz, mert a szigorú, de feleségét szerető fejedelem úgy gondolta, hogy a fertőzött, rossz ivóvizek által terjesztett betegségeket csak a vizet helyettesítő bor segítségével lehet elkerülni. Egy étkezés alkalmával meglepetésszerűen ellenőrizte a poharát, amelyben a víz egyszeriben borrá változott. Ezt a legendát a középkorban előszeretettel ábrázolták és az ábrázolás elengedhetetlen része volt a pohár.¹⁴ Az ábrázolások természetesen jellegtelen, leegyszerűsített ábrák, amelyeket nem lehet a csiszolt és domborműves darabokkal azonosítani. Ez a legenda alapját képezte annak a modern időkig megtalálható népszokásnak, mi szerint október 16-án, Hedvig napján ünnepelték az újbor ünnepét.

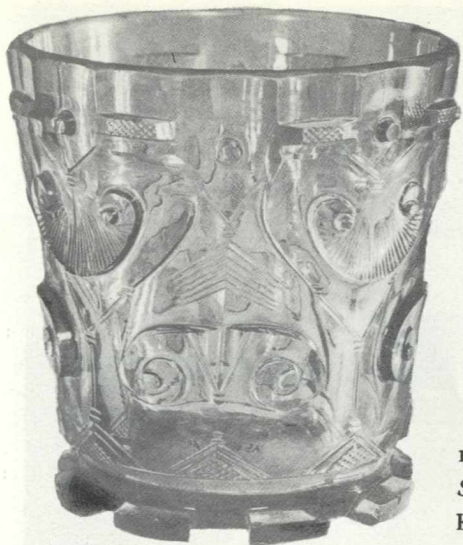
A hosszú életű Hedvig (1174–1243) szentté avatását családja szorgalmazta. Leszármazottai magas hivatalokban, főpapi székekben ültek, és unokája, a salzburgi érsek közbenjárására avatták szentté 1267-ben. Legendáit a kanonizáció lefolytatásának érdekében alakították ki, de lélektani alapjuk a népszerűségben eleve adva lehetett, ugyanis a fejedelmi házaspár uralkodása a gazdasági fellendülés korszaka volt. Henrik utat nyitott a Szászországból kiinduló kolonizáció előtt, új települések, s főként városok alapját vetette meg és ugyanezt elvárta a főuraktól és főpapoktól is.¹⁵ Megnyitotta kapuit a távolsági kereskedelem előtt, ami szintén elősegítette az általános jólét kibontakozását. Az ő idejéhez kapcsolható tehát a városfejlődés és polgárosodás – Európára is jellemző – folyamata. Európa kereskedelmét újjászervez-

9. „Hedvig-pohár” töredéke a budai királyi palota feltárásából
(Bakos Margit felvétele)

10. Pohár kiterjesztett szárnyú sas ábrázolással
Amsterdam, Rijksmuseum

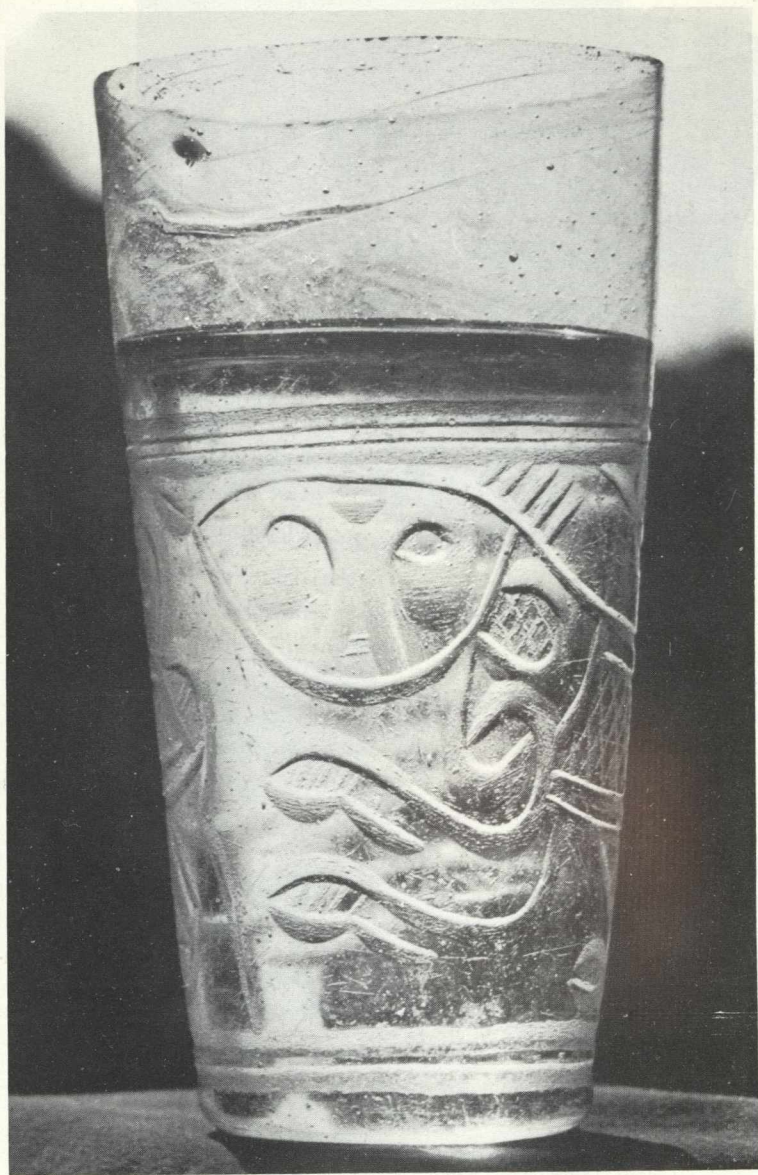

11. Magyarország (türingiai)
Szent Erzsébet pohara
Koburg vár gyűjteménye

12. Oroszlán ábrázolás
Nürnberg, Germanisches Museum

13. Az oroszlán ábrázolásának előképe egy XI. század első feléből származó iszlám üvegpoháron
Az Égei-tengerből Bodrumnál kiemelt hajó lelete

ték és kereskedelmi szövetségek között osztották fel. Az északi országok a Hanza-városok érdekköréhez tartoztak.¹⁶

Boroszló még Henrik apja idejében lett Szilézia fővárosa, de igazán Henrik uralkodása alatt indult fejlődésnek. Itt is található egy „Hedvig-pohár”, mégpedig – a publikációk szerint – a városháza gyűjteményében.¹⁷ A pohár eredetéről semmiféle feljegyzés vagy hagyomány nem maradt fenn. Sem fejedelmi, sem egyházi tulajdonként nem tartották számon. A szóban forgó városháza azonban középkori eredetű, a XIV. században épült, és így feltételezzük, hogy kezdettől fogva a város tulajdonát képezhette. Nincs kizárva, hogy éppen azok a külföldi kereskedők lehettek ennek az üvegárúnak szállítói, kiknek számára annak idején Henrik kereskedőházat építtetett.

Lengyel régészek kutatómunkájából ismeretes, hogy Szilézia területe már a IX–X. században eljutott az üvegáru arab kereskedők közvetítésével. Amikor a kereszties háborúk az arab kereskedők elől elzárták az utat, szerepüket a XI–XII. században kijevi és novgorodi kereskedők vették át.¹⁸ Mivel sziléziai lovagok nem vettek részt a kereszties hadjáratokban, sem pedig a szentföldi zarándoklatokban, sokkal kézenfekvőbbnek látszik a bizánci vagy iszlám tárgyakat a kereskedők tevékenységével összefüggésbe hozni. Az orosz kereskedők korán kezdtek Bizáncba járni. Prémeket, viaszt és rabszolgákat szállítottak, és cserébe luxusárukat hoztak. Tudelai Benjamin, zsidó utazó már 1166-ban találkozott velük Bizáncban (ugyanakkor magyar kereskedőkkel is!).¹⁹

A harmadik sziléziai pohár, amelynek őrzési helye: Krakkó, hozható leginkább kapcsolatba Hedvig személyével.²⁰ Eredeti helyéről, a Trzebnicában (Trebnitz) lévő cisztercita apácakolostorból csak 1641-ben került át Krakkóba. A kolostort a fejedelmi házaspár: Henrik és Hedvig alapította, és 1201–1219 között épült fel. 1218-tól laktak benne azok az apácák, akiket a fejedelemasszony fivére, Bamberg püspöke küldött. Hedviget Andechsben és Sziléziában egyaránt tisztelték. Védőszentje volt Boroszlónak és a trzebnicai kolostornak is. Ez utóbbi helyre temették el saját kívánságára, és szentté avatása alkalmára kápolnát avattak sírja fölött.²¹ Kézenfekvő, hogy a kolostor felszerelési tárgyainak többsége – köztük a pohár is – az alapítóktól származtak. A po-

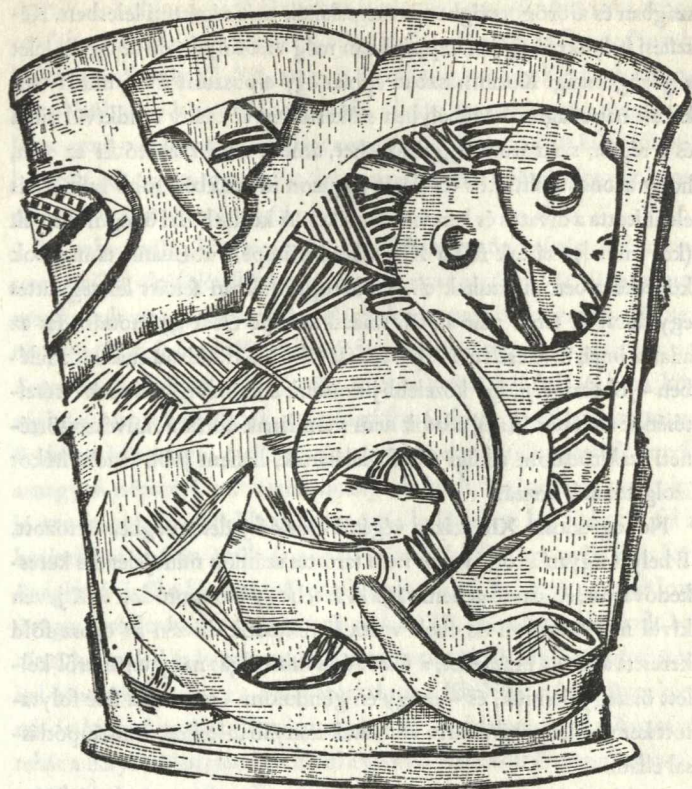
harat tehát Hedvig ajándékozhatta kedves kolostorának. Innen a kapcsolat a személy és a tárgy között.

Európa fejedelmi családjai és a főpapság ez időben – a politika következményeinek megfelelően – olyan szoros családi kötelékekkel kapcsolódtak egymáshoz, hogy szinte lehetetlen egy-egy műtárgy vándorlását felderíteni, még inkább nyomon követni egészen a tárgyakat készítő műhelyig és mesterig. Ez lenne a kívánatos, ám a történetnek akármelyik fonalát követjük, mindig újabb és újabb lehetőségbe ütközünk: az egymás között megeshetett ajándékozások végtelen lehetősége tárul elénk.

Hedvig testvérei, Bamberg püspöke és prépostja egy ideig II. Endre udvarában is tartózkodtak, annak vendégszeretét élvezve, minthogy Gertrúd magyar királynénak is testvérei voltak. A művészettörténelem, amely a poharakkal kapcsolatban álló személyeket nyilvántartja, a magyar kapcsolatokat még nem ismeri, mivel a budai töredéket ezúttal mutatjuk be először nyilvánosság előtt.

Folytatva a poharak Európában található példányainak sorát, két kis töredékből álló régészeti leletet kell megemlítenünk, amelyek a Baden-Württemberg tartománybeli Weibetreu bei Weinsberg várának ásatásánál kerültek elő.²² Még csak egy előzetes jelentésből ismeretesek, így régészeti korhatározásukról – amelyet lelőköri körülményeik, statigrafiai helyzetük hitelesít – nincs még tudomásom. Pedig a bizonytalanságon – amely az írott források hiányossága miatt a művészettörténeti vizsgálódások hosszú sorában mutatkozik – csakis egy régészeti korhatározás segíthet.

Ezért fordulunk különleges figyelemmel a fehéroroszországi Novogrudokban régészeti feltárás során előkerült, csaknem ép állapotban lévő pohár felé.²³ Ez a fontos darab állatalakos díszítésű. Egy gazdag bojár házának XII. század végére datálható rétegéből került elő, sok más különleges minőségű üvegtárggyal együtt. Ez az első, régészeti módszerekkel meghatározható korú példány. Igaz, hogy a másodlagos közlésekben a poharat leletgyűjtéséről különválasztva igen különbözőképpen ítélik meg, még oroszországi készítménynek is tartják,²⁴ de a földbe kerülés korát nem vitatják. Oroszországban igen korán,

Pohár oroslán ábrázolással
Novogradokból származó ásatási lelet (Lányi Ildikó rajza)

már a XI–XII. században volt üvegyártás. Régészeti leletben gyakran előkerülő típusai az orosz kutatók publikációi révén jól ismertek. A novogradoki poharat mindazonáltal nem tudom e típusok közé sorolni. A pohárral együtt előkerült gazdag üveganyag minden darabja inkább arról tanúskodik, hogy az üvegtárgyakat a gazdag bojár nem saját háztartása számára vásárolta, hanem kereskedői árukészlet lehetett. A gazdagon aranyozott és festett üvegtárgyak nem egyedülálló darabok, hasonmásait Cipruson, Egyiptomban, Iránban, Törökor-

szágban és Görögországban is megtalálták már régészeti leletben. Készítési helyükről ugyan napjainkban még vita folyik, de az egyik lelet a görögországi Korinthoszban éppen egy elpusztult üvegműhelyben került napvilágra.²⁵ Műhelyben előkerülő gyártmány rendkívül ritka és a régész számára meggyőző lehet, ámbar nem zárható ki az sem, hogy azonos kultúrkör területén egyazon időszakban több műhely is előállította a divatos és keresett terméket. A korinthoszi üvegműhelyek (két műhelyt tártak fel) a XII. század közepén normann támadások következtében pusztultak el. A Novogrudokban feltárt leletegyüttes egy darabját tehát már a XII. század közepe előtt gyártották. Ez az adat a bojár árukészletének pusztulásával – a XII. század második felében – jól összevág. Így közelebb jutottunk a „Hedvig-poharak” készítésének idejéhez. Az új adatok nem mondanak ellent a művészettörténeti szakirodalom eddigi állásfoglalásának, hanem jobb bizonyítékot szolgáltatnak hozzá.

Novogrudok a XII. század végén Polock fejedelemséghez tartozott. E helyet ugyan a történetírás nem tartotta számon mint jelentős kereskedővárost, ez azonban nem zárja ki azt, hogy Novgorodon és Kijeven kívül más helyeken ne éltek volna kereskedők, hiszen az orosz föld keresett áruit: a prémeket, a viaszt és a rabszolgát nagy területről kellett összegyűjteniük, és – ahogy én gondolom – a Szilézia felé folytatott kereskedelmet is az arra vivő utak irányában kellett áruutánpótlásal ellátni.

Az a lendületes gazdasági fejlődés, a városok számának növekedése, amely Európában ebben az időszakban végbement, orosz földön is megkezdődött már a XII. század második felében és ennek elősegítője a bojár kereskedő oligarchia volt.²⁶ A kereskedők – mint korábban említettem – Bizáncba vitték áruikat, ahol Tudelai Benjamin már 1166-ban találkozott velük. Visszafelé különböző luxusárukat is hoztak, amelyekre – többek között – az éppen e korban épülő bizánci ortodox templomok és kolostorok felszereléséhez is szükség lehetett. Ez az időszak volt ugyanis a bizánci vallás és művészet expanziójának korszaka. Az ortodox vallás papjai és szerzetesei is jeruzsálemi zarándoklatokra indultak, mint például Danyil apát, akiről feljegyezték, hogy hazatérvén üveg füstölőt hozott magával.²⁷ Egy másik zarán-

dokról – aki Novgorodból utazott Bizáncba – tudjuk, hogy ott megcsodálta a templomok fényesen világító üveglámpáit.²⁸ Üvedények használatáról más XI–XII. századi források is megemlékeznek. Megbecsülésük tette lehetővé igen korán a helyi üvegművesség megindulását, amelynek létezése azonban nem zárja ki az egy idejű külföldi behozatalt, sőt éppen arra mutat, hogy megszokták az üvegtárgyak használatát, értékelték szépségüket.

Az iszlám világ közismert és nagyhírű üvegművességére már a keresztes háborúk idején felhívták a figyelmet a Szíriában vagy Bizáncban megfordult utazók. Leírásukból elég sok városnév ismeretes, ahol ügyes üvegfúvók dolgoztak.²⁹ Egykorú források tudósítanak Bizáncban, az Aranyszarv-öbölben megtelepült üveges kolóniáról is.³⁰ A kora középkori üvegművességnek a történeti forrásokban nevük szerint megörökített központjai mellett még számos helyen működhetek ennek a nagyon népszerű művészeti iparágnak hutái, melyeknek nyomaira jó szerencsével legfeljebb a régész ásója bukkanhat. Így fedezték fel a korinthuszi agórán épült és a XII. század első felében működött két üveghutát is;³¹ a bizánci műhelyek mellett ezek fedezték a birodalom üvegszükségletét. Az itt talált típusok a XII. században kialakult bizánci használati és luxusüvegek formakincsét tárják elénk. Segítségükkel ismertük fel, hogy a Magyarországon talált XIII. századi üvegleletek is bizánci területről származtak.³² A birodalom üvegművessége tehát a helyi szükségleteken kívül exportra is termelt és termékei határaitól északra messzire eljutottak.

A novogrudoki „Hedvig-pohár”, amely bizánci festett üvegek társaságában került elő és a XII. század második felében orosz kereskedő közvetítésével jutott északra, feltehetően valamelyik bizánci műhely készítménye lehetett.

E poharak díszítése bőven tartalmaz iszlám elemeket is. Az ornamentális díszítés például plasztikusan megmintázott palmettákból és csigavonalakból áll. Ez az elvont elemekből szerkesztett díszítmény a IX. században tűnt fel először a bagdadi kalifátus területén lévő Szamarra luxuspalotáinak stukkódíszítésén.³³ Igen rövid idő alatt elterjedt az iszlám egész területén. Alkalmazták a kő épületplasztikában is, de legtovább a fafaragás tartotta fenn; erről tanúskodnak a XIII. századi Szíriá-

ból és Egyiptomból származó emlékei.³⁴ Ezt a fajta ornamentikát az iráni üvegeken is alkalmazták, de nem plasztikus kivitelezésben, hanem csiszolással és metszéssel.³⁵ Kora a IX. század.

A bizánci művészet természetesen sok iszlám elemet szívott fel magába. A figurális díszítésű üvegpoharak lépegető oroszlánjai és kiterjesztett szárnyú sasmadarai nemcsak az iszlám művészetben találhatók meg, hanem a bizánci textíliáknak is jellemző ábrázolásai, s meghonosodtak az európai román kori kőfaragványok díszítésében is. Nem könnyű tehát pusztán a díszítőelemek alapján eldönteni a poharak iszlám vagy bizánci készítését. A „Hedvig-poharak” lépegető oroszlánjainak közvetlen őse egy XI. századi üvegpoháron jelenik meg (13. kép). A poharat egy, az Égei-tengerben Bodrumnál elsüllyedt hajó rakományában találták.³⁶ Itt sem lehetett azonban pontosan eldönteni, hogy iszlám volt-e vagy bizánci, mivel az egyiptomi hajón bizánci, kínai és arab árukat szállítottak. Az arab és bizánci pénzek, illetve súlyok alapján a szállítmány kora 1021–1035 közé tehető. Ez az előképnek mondható pohár két dologban mégis különbözik a „Hedvig-poharak”-tól: egyik a nyújtott forma, a másik az ábrázolás kivitelezése. A vékony pohárfalra finoman metszett rajzolat jellegzetesen iszlám (iráni) technika.

A „Hedvig-poharak”-ban a magam részéről különböző technikák és díszítőelemek ötvöződését érzékelem. A díszítmények háttérében lévő lapos és széles kannelurák például a hegyikristály edényekre emlékeztetnek.³⁷ A függőleges kannelurák által tagolt pohár, mint a leg-egyszerűbb díszítés tovább él az egész középkoron keresztül, sőt szinte a mai napig az egyszerű háztartási üvegpoharak formái között. Muranóban meg is maradt néhány ilyen típus előállítására szolgáló forma.³⁸ A hegyikristály edényekből az üvegművészségbe talán éppen a „Hedvig-poharak” ültették át.

A háttér kannelurás megoldása, a díszítés plasztikája némi zavart okoz. Általában a „metszett” üvegek csoportjába sorolták be, miközben a kutatók egy része fontolgatta annak a lehetőségét, hogy formába öntötték és a felületét utólagos csiszolással dolgozták ki.³⁹ A vonalas és csiszolt belső díszítéseket is ekkor készítették. A pohár díszítésének erős plasztikája szükségessé tette a szokatlan vastagságot. Az üveg anya-

gának merevsége azonban a plasztikus díszítés teljes mélységéig történő utólagos bemetszését nem teszi lehetővé. A budai töredéken jól láthatók az „utómetszés” nyomai. A poharak plasztikája eszünkbe juttatja a bizánci elefántcsont-faragást is. Feltételezhető, hogy ezeknek a poharaknak pozitív mintáját egy fafaragásban járatos mester készítette el.

Nem tekinthető véletlennek, hogy a poharak egy kissé hegyikristályra emlékeztetnek. Ez utóbbi készítmények főként a IX–XI. században örvendtek népszerűségnek igen magas körökben: keleti arab és európai uralkodók udvaraiban, Bizáncban.⁴⁰ Hegyikristályt csak meghatározott helyeken bányásztak: Irak, Irán, India és Afganisztán területén, és a megmunkálás szakértelme is elsősorban Irán és Egyiptom területén fejlődött ki. Az európai hegyikristály lelőhelyek felfedezése és a művészet felelevenítése csak a XIV. században kezdődött, előtte a keresztes háborúk elzárták az eredeti lelőhelyeket, illetőleg megszüntették az arab kereskedők érdekltségét.

Az üvegcsiszolás technikája római örökségként került az iszlám művészet eszközei közé és különösen Iránban művelték a IX–XI. században igen magas fokon.⁴¹ Ezt követően a technikát a középkorban már nem is alkalmazták és csak a XVII. században elevenítették fel ismét.⁴² A „Hedvig-poharak”-nak tehát olyan időpontban kellett készülniük, amikor a technikát még nem felejtették el egészen. A felületet érintő metszett díszítések és csiszolások egyébként teljesen megfelelnek az üvegmetszés, illetőleg –csiszolás mindenkori módjának, mert soha nem törekedtek nagyobb felületek és mélységek levésére.

A figurális díszítésű iszlám kristálymunkák nem hasonlítanak a „Hedvig-poharak”-hoz. A művészettörténeti irodalomban elég sok fátimida kristálymunkát tettek közzé eddig – beleértve régóta ismert gyűjteményekhez tartozó darabokat és újabb ásatási leleteket is⁴³ – ahhoz, hogy az összehasonlításra, illetőleg a különbségek megállapítására szilárd alapot alkossanak. A „Hedvig-poharak” kis csoportja egyedül áll, és nem vetődik fel a közös műhely lehetősége még egy olyan iszlám üvegtárgyakkal kapcsolatban sem, amely kiemelkedő plasztikájával hasonló technológiára mutat. E csoportot az jellemzi, hogy az edények falát erősen kiemelkedő korongok díszítik. Ilyen díszítéssel ellátott szép üvegtárgyak eljutottak Európába is, és megtalálhatók a

velencei Szent Márk-dóm kincstárában, valamint a halberstadti dómban.⁴⁴ Mindkét esetben a keresztes háborúból hozták, és feltehetően Bizánc 1204-es ostromának zsákmányából származtak. Az újabb ásatások azonban kiderítették, hogy ezeket Iránban állították elő a IV–IX. században.⁴⁵ Nem bizánci munkák tehát, csupán kedvelték és gyűjtötték Bizáncban mint szép keleti üvegtárgyakat.

Mindaddig, amíg egy-egy üvegműhelyt hulladékaival együtt fel nem tárják, szinte lehetetlen az üvegtárgyak eredetét pusztán stílusuk vagy technikájuk alapján megállapítani. A szép tárgyak gazdát cseréltek, a díszítőelemek meghonosodtak más területeken, sőt más művészeti iparágban. Maguk a mesterek vándoroltak termékeik értékesítéséért.

A művészettörténészek a XIX. század közepén kezdtek a „Hedvig-poharak”-kal foglalkozni és már akkor felkuttattak minden egyes darabot. Mivel a poharak nagyobb része Németország területén található, az első publikációban még németországi készítésűeknek tartották, de a kutatók hamarosan megegyeztek abban, hogy olyan magas szintű művészi értéket képviselnek, hogy készítésükhöz nagy hagyományokkal rendelkező műhelyek gyakorlott mesterei voltak szükségesek, ezért elsősorban egyiptomi műhelyek termékeinek gondolták.⁴⁶ Hosszú időn keresztül nem növekedett a poharak száma és új történeti forrásanyag felbukkanására sem lehetett számítani. Ennek ellenére az érdeklődés e tárgyak iránt nem csökkent. Mindig akadt újabb kutató, aki érdemesnek találta a problémát újra felvetni. Legutóbb H. Wenzel és J. Philippe foglalkozott velük. Mindketten bizánci készítésűnek tartják, csak a korhatározás kérdésében nem egyezik a véleményük. Az előbbi ugyanis úgy véli, hogy a X. századból származnak, míg az utóbbi kitarított továbbra is a XII. század mellett.⁴⁷

Újabb poharak és újabb bizonyítékok előkerülését az tette lehetővé, hogy a második világháború után kifejlődött a régészet legfiatalabb ága: a középkort is ásatással kezdték kutatni. Az új módszernek köszönhető, hogy három helyen is előkerültek újabb példányok, s e helyek közül kettő megdőnti azt a látszatot, mintha a poharak kizárólag egyazon időpontban és ugyanazon az úton – a keresztes háborúk révén – csakis Németországba és Sziléziába jutottak volna el, s előkerülé-

sük máshol nem is várható. A novogradoki és a budai lelet a poharak megszerzésének más és más útjait és módjait mutatja. Az oroszországi leleten elvégzett kémiai analízis – a régészeti meghatározást segítő új természettudományos módszer – is a bizánci készítés elméletét támasztotta alá.⁴⁸

J. Philippe, a bizánci üvegek kiváló szakértője felhívta a figyelmet arra, hogy az óriási bizánci birodalom területén – amelyhez Ciprus éppúgy hozzátartozott, mint Makedónia vagy Korinthosz – egymástól távol egészen különböző termékeket előállító műhelyek működtek.⁴⁹ Ma már a régészeti ásatások leletei segítségével különösen jól ismerjük a két utóbbi hely különböző alkotásait. A makedóniai üvegtárgyakon a hellenisztikus festés mellett iszlám feliratokat utánzó díszítőelem is található,⁵⁰ amely a két világ között fennálló kölcsönhatásra mutat. A mesterség alapvető ismereteit feltehetően a bizánci üvegesek szíriai vagy palesztinai műhelyekben sajátították el, és az sem kizárt, hogy iszlám mesterek dolgoztak Bizáncban, különösen amikor egy-egy háború szétszórta és felszámolásra készítette a nagy hagyománnyal rendelkező régi műhelyeket. A jó szakembernek értéke volt, és még a politikai ellenfél is megbecsülte. A bizánci műhelyek formakincsét is azok a segédek és mesterek örökítették tovább, akik Dél- és Észak-Itáliába települtek át. A XIII. század második feléből már bőséges adat áll rendelkezésre az üvegyipar mestereinek és segédeinek vándorlását illetően, mivel a Velencei Köztársaság oklevéltárában már név szerint is említett személyek találhatók származásukat jelölő „greca” jelzővel. Mindebből következik, hogy a poharakkal kapcsolatos bizonytalanságok az iszlám, avagy a bizánci származást illetően nem oldhatók fel.

A Novogradokban előkerült pohár bizonyítja, hogy nem kizárólag Európa számára készültek. Kereskedelmi áruk voltak, amelyeket azonban – feltehetően azonos időpontban – a keresztes háborúban részt vevő személyek fedeztek fel, mint szép és ereklyetartónak alkalmas ajándéktárgyakat.

Az az időszak, amely a poharak készülésének ideje és Európába kerülésük között eltelt, a magyar történelemben III. Béla (1172–1196) és II. Endre (1205–1235) uralkodását öleli fel. Feltételezhető, hogy a bu-

dai pohár is – mint társai – ereklyetartó volt és nem mindennapi használati tárgy. A királyi kincstárban, még inkább a kápolna kincstárában fennmaradhatott olyan hosszú ideig, ameddig a királyi palota teljes be rendezése sértetlen maradt. A királyi udvar nem budai tartózkodása idején jutott a pohár birtokába, hanem korábban. Feltehetően Budára költözésük alkalmával már magukkal hozták. Mivel ezek a poharak a XII. században készültek és legkésőbb a XIII. század első harmadáig eljutottak európai tulajdonosaikhoz, Magyarországra nem kereskedelmi áruként kerültek. Régészeti leletanyagunkban ugyanis csak a XIII. század második harmadától kezdve észlelhető az üveg általános és nagy mennyiségű elterjedése, sőt az 1230–1240 előtti időszakból üvegleletekkel nem is rendelkezünk.

A „Hedvig-pohár” töredéke éppen azért jelentős lelet, mert egyedi és ez idő szerint a magyarországi középkori üvegtárgyak legkorábbi darabja. Idekerülésének módja is kivételes – alkalmi – lehetett. Magával hozhatta például maga III. Béla, aki Bizáncban nevelkedett mint a császári trón örököse, és csak Komnenosz Mánuel saját fiának megszületése után jött vissza Magyarországra, feltehetően nem üres kézzel, hanem ajándékokkal gazdagon ellátva. Új környezetét érthető módon igényeihez akarta felemelni. Az esztergomi királyi palota újjáépítése is uralkodása idején kezdődött. A környezetét kialakító tárgyakra vonatkozóan semmi dokumentum nem maradt ránk, legfeljebb közvetett utalás, amely arról emlékezik meg, hogy 1183–1187 között Esztergomban őrizték rilai Szent Iván ereklyéjét, melyet Béla Serdicából (Szófia) hozott magával.⁵¹ Erről az eseményről szóló tudósítás is – mint minden más esetben – csak magáról az ereklyéről emlékezett meg, és nem szólt a tartójáról, amely azt magában foglalta. Ez az oka, hogy a „Hedvig-poharak” is szinte észrevétlenül, dokumentum nélkül kerülnek európai tulajdonosaik kincstáraiba. Létezésük első megfogható időpontja az, amikor ötvösfoglalat készült hozzájuk.

Az ortodox rítusnak ebben az időben még Magyarországon is működtek kolostorai, amelyek a bizánci területen lévő anyakolostorokkal kapcsolatot tartottak. Feltehetően ezen a csatornán keresztül is bejuthattak egyházi felszerelési tárgyak a birodalom területéről Magyarországra. 1204 után – miután a kereszties hadak megostromolták és ki-

kifosztották Bizáncot – megszűntek a magyarországi kolostorok, és el-sorvadtak a kapcsolatok.

Magyar keresztesek nem voltak jelen Bizánc említett ostrománál, s nem vettek részt a templomok kifosztásában sem, amikor a szent ereklyék és az értékes ereklyetartók eltulajdonítását még egyházi személyek sem tartották megengedhetetlennek.⁵² Ebből a zsákmányból közvetve mégis került valami Magyarországra is. 1205-ben ugyanis Bizáncból jövet Magyarországon keresztül utazott Itália felé egy pap, aki egy magas rangú papi személy megbízásából ereklyéket és más kincseket szállított. Magyarországon megtámadták és kirabolták. Erről az esetről a pápának a magyar királyhoz intézett levele tudósít, amelyben a királyt teszi felelőssé azért, hogy a kincsek előkerüljenek.⁵³ A vizsgálat eredményességéről nincs tudomásunk.

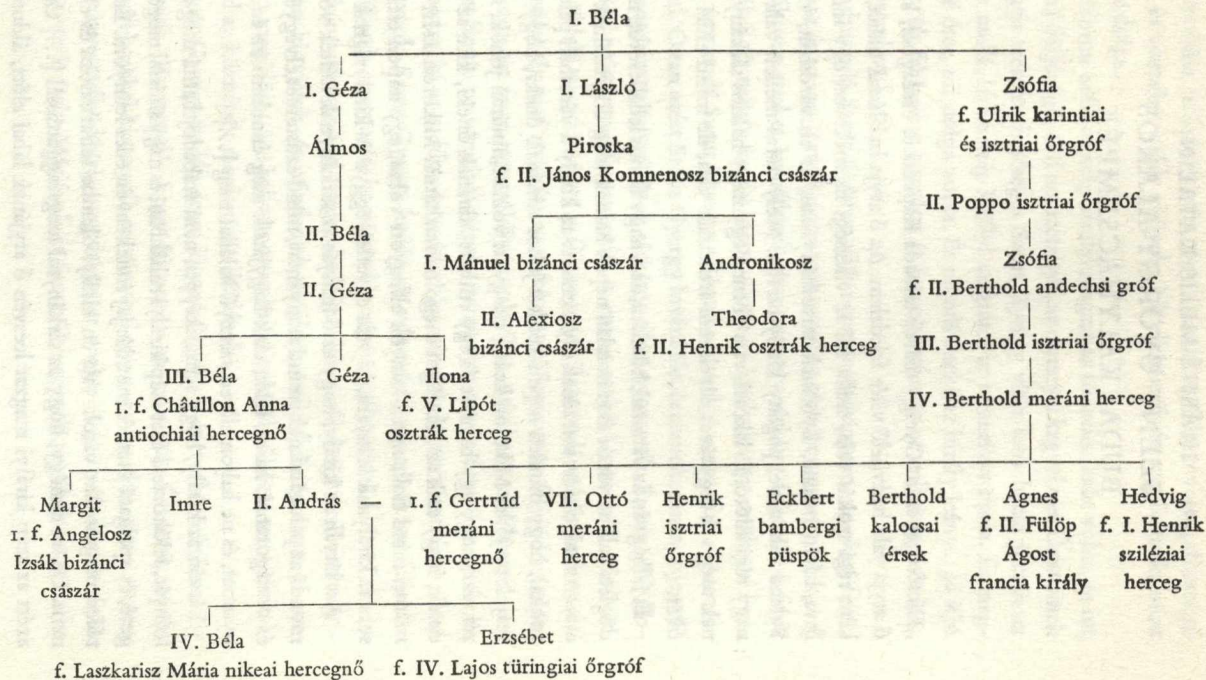
Magyarország az első négy keresztes hadjáratához nem csatlakozott, legfeljebb néhány személy magányos részvételével.⁵⁴ Csak az ötödik hadjáratban vett részt rövid ideig II. Endre (1217–1218), akiről feljegyezték, hogy „ereklyékkel gazdagon megrakodva” tért haza Bizáncon keresztül. A források csupán azt adják hírül, hogy Zarában a székesegyháznak ajándékozott belőlük, arról nem beszélnek, amit esetleg saját udvari kápolnájának adományozott volna. II. Endre utazása az utolsó alkalom, amikor „Hedvig-poharunk” Magyarországra kerülhetett. Seregének átszállítását a tengeren velencei hajók végezték. A Velencével evégből megkötött szerződés magában foglalta mindkét fél jogát egymás területén folytatandó kereskedelemre.⁵⁵ Ez időtől kezdve velencei kereskedők valóban látogatták országunkat,⁵⁶ és üvegárut is hoztak. Ennek az árufajtának megjelenését ugyan nem annyira történeti források, mint inkább a régészeti leletanyagunkban található tárgyi emlékek bizonyítják. Ezek a tárgyak már nem egyedi darabok, hanem nagyobb mennyiségben háztartási célokra készített kereskedelmi áruk, de még a XIII. század végéig ugyanúgy bizánci területről érkeztek, mint – sejtethetően – a „Hedvig-pohár” is.⁵⁷

Amikor megpróbáljuk leletünk korát körülhatárolni és a környezetét rekonstruálni, még egy személy jön számításba: II. Endre felesége, Gertrúd, akit 1213-ban gyilkoltak meg. Testvérének, Hedvig sziléziai fejedelemasszonynak a birtokában van már ilyen pohár, úgy-

szintén leányának, Erzsébetnek is, kit Gertrúd „gazdag hozománnyal” adott Tübingiába férjhez. Mikor leányát útnak indította, ígéretet tett arra, hogy e hozományt – mihelyt újra módjában lesz – még megtoldja. Egy idő múltán sikerült is újabb kincsekre szert tennie, melyeket azonban már nem tudott leányához eljuttatni, mert utolérte az erőszakos halál. Ismeretes, hogy éppen amiatt vált az ország népe előtt gyűlöletessé, mert harácsol, és a Magyarországon szerzett javakat testvéreinek juttatta, vagy az országba hívta őket, magas hivatalokba ültette.⁵⁸ Gertrúd összegyűjtött kincseit halálakor Berthold nevű öccse az országból menekültében kicsempészte, és emiatt a királynak a pápánál panaszt kellett emelnie.⁵⁹

Véleményem szerint a budai királyi palota feltárásánál előkerült töredék a XII. század második felében, III. Béla idején – talán éppen az ő jóvoltából – került a királyi kápolna kincsestárába. Ezeket a poharakat a század közepe táján készítették a bizánci birodalom területén működő valamelyik műhelyben. Nem tartom kizártnak, hogy ennek a pohárnak is volt párja, mint például a Namurbe, vagy a Halberstadtba jutott pohárnak. A budai töredéket állatalakokkal díszítették, míg a tübingiai Erzsébet birtokában lévő példány ornamentális. Elképzelhető tehát, hogy Erzsébet hozományának darabjaként került ki Tübingiába.

Hedvig magyar rokonai
(kivonatos leszármazási tábla)

H. GYÜRKY KATALIN: „HEDVIG-POHARAK”.
EGY XII. SZÁZADI ÜVEG EREKLYETARTÓ POHÁR
A KÖZÉPKORI BUDAI KIRÁLYI KÁPOLNA
KINCSTÁRÁBÓL

1. A töredék a Budapesti Történeti Múzeum tárgya. Leltárszáma: BTM 52.276. Lelőhelye: Budavári palota, keleti sziklaárok, 534–988 hálózati szám, 1. R. – A rétegben az I. Mályástól az 1526-ig terjedő időszak pénzei voltak és a leletek között XVI–XVII. századi török edénytöredékek.
2. *Lamm, C. J.*: Mittelalterliche Gläser und Steinschnitarbeiten aus dem Na-

- hen Osten. Berlin, 1929–1930. I. 170., II. Taf. 62/27–28. Valamennyi e tanulmányban közölt pohár leírásához megadja az 1880–1929 közötti teljes irodalmat. – *Philippe, J.*: Le monde byzantin dans l'histoire de la verrerie. Bologna, 1970. 26–29.
3. *Katona S.*: Historia Critica. 5. Posenii et Cassoviae, 1783. 292. – *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bp., 1899². II. 500.
4. *Lamm*: i. m. I. 174., II. Taf. 63/6. A gothai pohárhoz irodalom: *uő*: i. m. I. 173., II. Taf. 63/5. – *Braun, J.*: Die Reliquiaire. Frankfurt a/M, 1940. 110., 258–259., Taf. 5–19/b.
5. *Hinz, P.*: Der Domschatz zu Halberstadt, *Nordharzer Jahrbuch*, 59. (1964) – *Doering, O.*: Deutschlands mittelalterliche Kunstdenkmäler als Geschichtsquelle. Leipzig, 1910. 71–72.
6. *Wenzel, H.*: Das byzantinische Erbe der ottonischen Kaiser. Hypothesen über den Brautschatz der Teophano, *Aachener Kunstblätter*, 43. (1972), 11–62.
7. *Lamm*: i. m. I. 171., II. Taf. 63/1. – *Ludorff, A.*: Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Minden. Die Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen. Münster, 1902. 57. Abb. 75., Taf. 37.
8. *Lamm*: i. m. I. 174., II. Taf. 63/8.
9. *Lamm*: i. m. I. 172., II. Taf. 63/3.
10. *Lamm*: i. m. I. 175., II. Taf. 63/10. – *Koch, R.*: Der Glasbecher der heiligen Sankt Elisabeth in Coburg. Sankt Elisabeth, Fürstin, Dienerin, Heilige. Sigmaringen, 1981. 272–284. A weimari registrumról *Bellmann, F.–Harksen, M. L.–Werner, R.*: Die Denkmale der Lutherstadt Wittenberg. Weimar, 1979. 260–270.
11. A keresztes háborúkról, melyeket a Német-római Császárság szervezett és Hermann türingiai őrgróf részvételéről *Heick, E.*: Die Kreuzzüge und das Heilige Land. Leipzig, 1900. 125.
12. *Lamm*: i. m. I. 172., II. Taf. 63/4.
13. *Lamm*: i. m. 174., II. Taf. 63/9.
14. *Wasowitz, T.*: Legenda Sleska. Wrocław–Warszawa–Krakow, 1967. Fig. 19. (*Scapova, J.*: A propos des coupes dites de Saint Hedwige, *Annales du 7e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre* 1977. Liège, 1978. 257.)
15. *Menzel, J. J.*: Schläsische Weichbildverfassung, in: *Stoob, H.*: Die mittelalterliche Städtebildung im südöstlichen Europa. Köln–Wien, 1977. 22.
16. *Amman, H.*: Wirtschaftsbeziehungen Oberdeutschland und Polen, in: *Artisanat et la vie urbaine en Pologne médiévale. (Varsovie)*, 1962. III. 337–338. – *Atiya, A. S.*: Kreuzfahrer und Kaufleute. Stuttgart, 1964. 47.
17. *Lamm*: i. m. I. 173., II. Taf. 63/6.
18. *Dekowna, M.*: Naczynia Szklane Pochodzenia obcego na ziemisch Polskich

Ábrmely
vör

- we wczesnym sredniowieczu (X. w.–polowa XIII. w.), *Slavia Antiqua*, 9, (1962), 219–254.
19. *Kohn S.*: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. TT, 1880. 105.
 20. *Lamm*: i. m. I. 172., II. Taf. 63/2. – *Philippe, J.*: L'Orient chrétien et des reliquaires médiévaux en cristal de roche et en verre conservés en Belgique. Liège, 1975. 25. Fig. 1.
 21. *Swiechowski, Z.*: Architektura na Śląsku do Polowy XIII. wieku. Warszawa, 1955. 68. – *Tintelnot, H.*: Die mittelalterliche Baukunst Schlesiens. Kitzingen, 1951. 10.
 22. *Koch, R.*: Schlißgläser des hohen Mittelalters, *Archeologisches Korrespondenzblatt* (1977), 229–234.
 23. *Gurevics, F. D.*: Szytekljannij reznoj bokal iz Novogrudka, *Szovjetszkaja Arheologija* (1963), 243–246. – *Uš:* Dom bojarina v drevnyerusszkom Novogrudke. Kratkije szoobscsenija Insztyituta archeologii Akademija Nauki SZSZSZR. Moszkva (1964), 97–102.
 24. *Shelkovnikov, B. A.*: Russian Glass from the 11 to the 17 th Century, *Journal of Glass Studies* (1966), 109–111.
 25. *Davidson, W. G.*: A Medieval Mystery Byzantine Glass Production, *Journal of Glass Studies* (1975), 127–141.
 26. *Woronin, N. N.* – *Tichanowa, M. A.*: Die Entwicklung der russischen Kultur von 10. bis 13. Jahrhundert, in: *Grekow, B. D* – *Artamanow, M. L.*: Geschichte der Kultur der alten Rus'. II. Berlin, 1962. 484.
 27. *Woronin, N. N.* – *Karger, M. K.* – *Tichanowa, M. A.*: Die materielle Kultur der alten Rus', in: *Grekow – Artamanow*: i. m. I. 1959. 149. Ugyanitt található azoknak a forrásoknak említése is, amelyek a XI. és XII. században már említést tettek üvegedények használatáról.
 28. *Itinéraires russes en Orient.* Genève, 1889., in: *Ebersolt, J.*: Les arts somptuaires de Byzance. Paris, 1923. 27.
 29. A XII–XIII. századi informátorok: Tudelai Benjámín, Guillaume de Tyr püspök (1130–1180) és Jacques de Vitry. Tyrusról és Akkonról, az üvegyártásnak már az ókorban is nevezetes helyeiről tudósítottak. Említették még Bejrútot, Hebront és Antiochiát. – *Heyd, W.*: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Stuttgart, 1879. 197–198. – *Migeon, C.*: Manuel d'art musulman. Paris, 1927. 124. – *Asthor, E.*: Républiques urbaines dans le Proche Orient à l'époque des croisades, *Cahiers de la Civilisation Médiévale*, 18. (1975), 117.
 30. *Ebersolt, J.*: i. m. 5. – *Brehier, L.*: La civilisation byzantine. Paris, 1970. 193.
 31. *Davidson, R. G.*: Mediaeval Glass-Factory at Corinth, *American Journal of Archaeology* (1940), 297–324. – *Davidson*: i. m. 1975. 127–141. – *Thiriet, F.*: La Romanie venitienne au Moyen Age. Paris, 1959. 36–37. – *Grabar, A.*:

- Byzance. Paris, 1963. 18., 34., 45. Ez utóbbi már figyelembe vette a korinthiszi ásatások eredményeit is.
32. Gyürky K.: A 14. század üvegtípusai a budai régészeti leletanyagban, *Budapest Régiségei*, 26. (1985), 49–62.
 33. Talbot Rice: Die Kunst des Islam. Berlin, 1967. 33–34. – Grube E.: Welt des Islam. Gütersleh, 1967. 58.
 34. Talbot Rice: i. m. 89., Abb. 87.
 35. Csiszolt üvegpoharak igen nagy számban kerültek elő ásatásból a perzsiai Nishapurban geometrikus díszítéssel. Ezek közül az alábbi darabokon találtam csigavonalas díszítést: *Journal of Glass Studies*, 146. (1963), Abb. 24. és 160. (1964), Abb. 17.
 36. Bass G. F.: Glass Treasure from the Aegean, *Nathional Geographic* (1978), 768–770.
 37. Wenzel, H.: i. m. 11–62. oldalon közöl néhány X. századnak tartott darabot.
 38. Zecchin, L.: Prodotti vetrari negli documenti veneziani (1268–1331), *Rivista della Stazione sperimentale del vetro* (1978), 162. Ennek a pohártípusnak XIV–XV. századi példányaait a budai régészeti leletanyagban az alábbi, előkészületben lévő kiadvány táblaképei ábrázolják: Gyürky K.: A Budapesti Történeti Múzeum Középkori Gyűjteményének Katalógusai. I. Az üveg. XXVII. tábla.
 39. Lamm: i. m. I. 171. – Wenzel, H.: i. m. 56. Másféle típusú díszítéseket is formába fűjtak, például az úgynevezett „optikai díszítésű” poharakat, apró lencseformájú, halszájka vagy rombuszokból álló felületi díszítéssel. Nem tudjuk, hogy ezeket a formákat maguk az üvegfúvók készítették-e, avagy ez is önálló mesterség volt, mint például az üvegfestőké. Ez utóbbiakat azonban az oklevelek minden esetben nevükön nevezik, míg a formák készítőiről nem tesznek említést. A „Hedvig-poharak”-hoz szükséges formák ennek ellenére feltételezik a faragásban jártas mesterember közreműködését.
 40. A kristályedények korhatározását megkönnyítette az a körülmény, hogy a kalifák, akik a IX–X. században mecsetjeik számára megrendelték, nevüket is ráírták az edényekre. Ilyen például El-Aziz Billach kancsója is a velencei Szent Márk-templom kincstárában. Migeon, C.: i. m. 372. Fig. 320. Néhány Európába került kristályt Theophano bizánci hercegő kelengyéjének tart Wenzel; több európai gyűjteményben őrzött kristálymunkát közöl Philippe. Magyarországra is jutottak szerényebb mennyiségben kristálymunkák: Pannonhalmán például egy Szent László kori birtokösszeírás szerint volt egy hegyikristálynyelű szenteltvíz-szóró: Erdélyi L.: A Pannonhalmi Főapátság története. RRT, I. Bp., 1902. 512. A koronázási jogar gömbje is X. századi keleti munka, amely feltehetően III. Béllával került Magyarországra. A foglalta mindenesetre ekkor készült: Kovács É. – Lovag Zs.: A magyar koronázási jelvények. Bp., 1980.

41. *Plinius*: *Naturalis Historia*. Lib. XXXVI. cap. 64–66., in: *Lamm*: i. m. I. 142.
42. *Scapova*: i. m. 255–269. megkérdőjelezte a krakkói „Hedvig-pohár” eredetiségét. Szerinte a XVII. század elején újjáéledő üvegmetszési technika ismert mestere, F. S. Winter készítette. 1641–1704 között ugyanis felelevenítették Szent Hedvig kultuszát a német fejedelemségek, Csehország és Szilézia területein. A többi pohár eredetiségét is kétségesnek tartja, kivéve a Novogrudokban ásatás útján előkerült pohárét.
43. *Lamm*: i. m. – *Oliver, P.*: Islamic relief cut Glass: a suggested chronology, *Journal of Glass Studies* (1961), 9. Ugyancsak nagy mennyiségben kerültek elő az iráni Nishapur (Teppeh Madrasch) ásatásánál, melyet a New York-i Metropolitan Museum végzett, *Journal of Glass Studies* (1966), 132., Fig. 19.
44. Bizánc 1204. évi ostromáról *Thiriet, F.*: i. m. Az üvegorongokkal díszített üveglámpát, amely ekkor került zsákmányként a velencei Szent Márk-templomba, többen is közölték, például *Mariacher, G.*: *L'arte del vetro*. Milano, 1966, Abb. 30. A halberstadti dóm serlegéről: *Braun*: i. m. Taf. 5., Abb. 20.
45. Az újabb leletek az iráni Nishapur ásatásánál kerültek elő és a IV–IX. században készültek: *Journal of Glass Studies* (1967) 135., Fig. 16., 17., továbbá uo. (1970) 173., Fig 16., 18.
46. *Lamm*: i. m. a poharakat iszlám készítményeknek tartotta; *Czichak, E.*: *Schläsische Gläser*. Breslau, 1891. és *Schmidt, R.*: *Die Hedvigsgläser und die verwandte fatimidische Glas- und Kristall-Schliffarbeiten*, *Schlesiens Vorzeit* (1912) 53–78. úgyszintén.
47. *Wenzel*: i. m. a poharakat X. századiaknak tartja.
48. *Sayre, E. V.–Smith, R. W.*: *Compositional Categories of ancient Glass*, *Science* (1961), 1824–1826., in: *Scapova*: i. m. 259.
49. *Philippe*: i. m. 1970.
50. *Grabar, A.*: *La verrerie d'art Byzantine au Moyen Age*. Monuments et mémoires. Fond. E. Piot. Paris, 1971. 89.
51. *Moravcsik Gy.*: *Bizánc és a magyarság*. Bp., 1953. 61.
52. *Moravcsik Gy.*: *Szent László leánya és a bizánci Pantokrator monostor*. Bp., 1923. 37.
53. *Fejér*, CD III/1, 1829. 22.
54. *Sweeney, J. R.*: *Magyarország és a kereszties hadjáratok a 12–13. században*, *Századok* (1984), 114–124.
55. *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*. Szerk.: S. Ljubić. I. Zagreb, 1868. 30.
56. *Wenzel G.*: *Árpádkori új okmánytár*. II. Bp., 1873. 197., 199. A levantei áruk magyarországi értékesítéséről változatos képet tár elénk *Paulinyi O.*: *Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és kifejlett feudalizmus korszakában (1000–1526)*, *Századok*, 106. (1972), 651–658. Az üvegárukkal kapcsolatban mégis elsősorban a velencei

- kereskedők jönnek számításba. Ezt részletesen kifejttem a *Budapest régiségei* 25. kötetében.
57. Bizánci területről származó üvegárut találtak ásatásnál Bélapátfalván is: *Valter I.*: Die archäologische Erschliessung der Zisterzienserkloster von Bélapátfalva, *Acta Archaeologica Hungariae*, 33. (1981), 179–200., 189., Abb. 8/6.
58. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bp., 1899.² II. 42.
59. *Fejér*: i. m. 166.